

MIRJANA MATIJEVIĆ SOKOL

*Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu
HR-10 000 ZAGREB
Ivana Lučića 3
mmsokol@ffzg.hr*

VLADIMIR SOKOL

*Muzej Prigorja Sesvete
HR-10 360 Sesvete-Zagreb
Trg Dragutina Domjanića 5
muzej-prigorja@zg.htnet.hr*

Quedam Helena regina.....

**UDK 940.1 (497.5 Salona:Solin)
Izvorni znanstveni rad**

U djelu poznatom pod nazivom Salonitanska povijest (Historia Salonitana) pisca Tome Arhiđakona Splitskog iz XIII. st. jedan ulomak iz XVI. poglavlja De promotione Laurentii archiepiscopi odnosi se na hrvatsku kraljicu Jelenu koja je u Solinu sagradila crkve sv. Stjepana i sv. Marije i poklonila ih crkvi sv. Dujma, odnosno splitskoj nadbiskupiji. U istom se ulomku kaže da su u atriju crkve sv. Stjepana pokopani mnogi kraljevi i kraljice, a izričito se spominje »velmožni muž Krešimir« (magnificus uir Cresimirus). Do otkrića epitafa kraljice Jelene 1898. godine na Otoku u Solinu nije se znalo o kojoj je kraljici riječ. Na temelju kronoloških i drugih egzaktnih podataka iz natpisa, kraljica Jelena iz Salonitanske povijesti identificirana je kao žena kralja Mihaela Krešimira i majka kralja Stjepana Držislava. U radu se autori osvrću na podatke iz Salonitanske povijesti, razmatraju neke paleografsko-epigrafske značajke epitafa te predlažu restituciju jednog od ulomaka kojemu ranije nije bio prepoznat izvorni položaj. Također se na temelju arheoloških nalaza materijalne kulture, poglavito nakita iz grobišta osvrću na prostorno-demografsku sliku Solina u vrijeme kraljice Jelene.

Ključne riječi: Historia Salonitana, Toma Arhiđakon, kraljica Jelena, epitaf, Solin, Otok, naušnice, groblja

Keywords:

Pisana povijesna vrela, bilo narativna, diplomatska ili epigrafska, koja se tiču hrvatskog ranog srednjeg vijeka spominju dvije hrvatske kraljice, supruge kraljeva Krešimira i Zvonimira koje su nosile isto ime – Jelena (*Helena*). Često je u historiografiji zbog ove homonimije dolazilo do

pripisivanja osobina jedne kraljice drugoj, osobito zato što *Salonitanska povijest (Historia Salonitana)*,¹ glavno vrelo o jednoj od njih (Jeleni, ženi Mihaela Krešimira) spominje je u kontekstu zblivanja za vrijeme kralja Zvonimira kao »neku kraljicu Jelenu«.

Toma Arhiđakon, čelna ličnost splitskog kaptola u XIII. st., kroničar salonitansko-splitske crkvene organizacije, odnosno autor *Salonitanske povijesti*, u XVI. poglavlju o nadbiskupu Lovri (*De promotione Laurentii archiepiscopi*) (TOMA ARHIĐAKON: 68–83) zabilježio je epizodu o održavanju provincijalnog sabora u Ninu pod predsjedanjem papina legata Ivana,² kojom prigodom je splitski nadbiskup Lovro napravio pritužbu (*proclamationem*) hrvatskom kralju Zvonimiru tražeći da se crkvi sv. Dujma, odnosno splitskoj nadbiskupiji vrata crkve sv. Stjepana i sv. Marije u Solinu sa svim njihovim dobrima. Dalje piše da je ove crkve izgradila i obdarila hrvatska kraljica Jelena i predala ih zauvijek splitskoj stolici. Toma dodaje da su te crkve bile zatim prepuštene nekim redovnicima da ih čuvaju i u njima vrše službu Božju, a da su u atriju crkve sv. Stjepana pokopani mnogi hrvatski kraljevi i kraljice od kojih poimence navodi »velmožnog muža Krešimira« (*magnificus uir Cresimirus*) (TOMA ARHIĐAKON: 80–81).

Možda bi Tomina vijest o »nekoj kraljici Jeleni« ostala i dalje misterij da nije arheologija potvrdila i konkretizirala njegove navode, kako o samoj kraljici Jeleni tako i o mauzoleju hrvatskih kraljeva. Naime, don Frane Bulić je između ostalog potaknut i Tominom viješću, ispod slojeva zemlje na Otoku u Solinu iskopao nadgrobnu ploču s epitafom kraljice Jelene – to, jedno od nekoliko najvrijednijih otkrića s područja nacionalne arheologije i hrvatske povijesti! Sl. 1.

Jelenin natpis predstavlja otkriće kakvo može poželjeti svaki arheolog, ali i svaka historio-grafija.³ To je zasada jedini pouzdano identificirani vladarski epitaf⁴ iz hrvatskog ranog srednjeg vijeka koji je promijenio i upotpunio genealošku sliku Trpimirovića, a ujedno je i najbolja potvrda Tomine vjerodostojnosti.

Nadgrobna je ploča s natpisom, nažalost, otkrivena u gotovo stotinjak fragmenata i nije bilo lako rekonstruirati smisleni tekst, što je cilj svakog epigrafičara.⁵ Svi istraživači⁶ koji su se bavili ovim natpisom najbliže analogije nalaze na ranokršćanskim epitafima salonitanskih cemeterija,⁷ ali i na drugim nadgrobnim natpisima iz istoga, kasnoantičkog vremena, kao i na onima koji su suvremeni Jeleninu epitafu. Sličnost s natpisima iz razdoblja kasne antike nedvojbeno ukazuje da su ranokršćanska tradicija i kršćansko srednjovjekovlje proizišli iz zajedničkoga dominantnog duhovnog obzora. No posebno je znakovita i po vremenu i po mjestu najbliža analogija ona s epitafom splitskog nadbiskupa Martina (RAPANIĆ 1987: 144–145).

1 TOMA ARHIĐAKON, *Historia Salonitana* (priredila O. Perić, komentar M. Matijević Sokol, studija R. Katičić), Književni krug, Split, 2003.

2 *His temporibus celebrata fuit synodus in ciuitate Nonensi sub Iohanne cardinali apostolice sedis legato. Vbi proclamationem faciente Laurentio archiepiscopo illustris uir Demetrius, cognomento Suinimir, rex Chroatorum, restituit ecclesie sancti Domnii ecclesias sancti Stephani et sancte Marie in Salona cum omnibus earum bonis. Has siquidem ecclesias edificauit et dotauiit quedam Helena regina, donans eas Spalatine sedi iure perpetuo possidendas. Que ob reuerentiam regalium sepulchrorum concessae fuerant quibusdam regularibus ad tempus, qui assidue in eis officiorum ministeria exercebant. Ibi namque magnificus uir Cresimirus rex, in atrio uidelicet basilice sancti Stephani, tumulatus est cum pluribus aliis regibus et reginis.* TOMA ARHIĐAKON: 80.

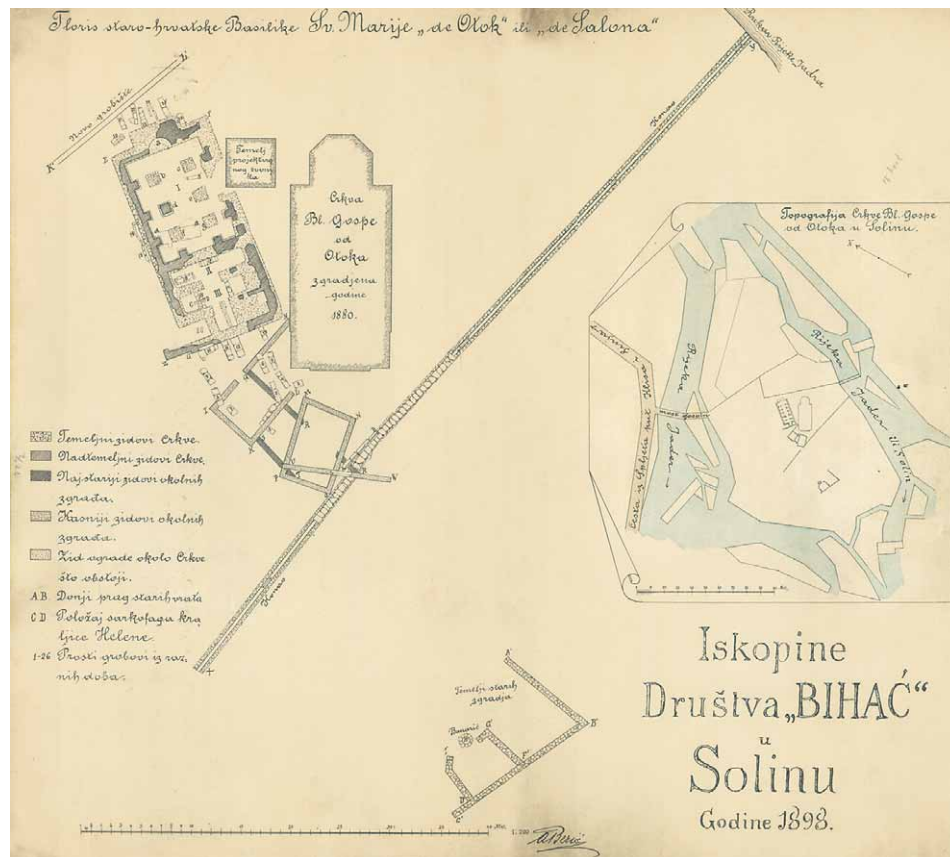
3 O širem značenju ovog natpisa vidi i: CURTA 2006: 199–200.

4 Vidi: DELONGA 1996: 131–134; MATIJEVIĆ SOKOL 1997b: 240–246; MIHALJČIĆ – STEINDORFF 1982: 53–54; SOKOL 1980: 264; MIHALJČIĆ – STEINDORFF 1982: 53–54.

5 F. Bulić je prvi rekonstruirao tekst koji je kasnije u više navrata revidiran, ali je ipak Bulićevo čitanje okosnica svih kasnijih. Vidi: BULIĆ 1901: 201–227.

6 Sva dosadašnja čitanja vidi u: DELONGA 1996: 131–134.

7 O natpisima s cemeterija Salone vidi: KATIČIĆ 1998: 116–122.

Slika 1

Figure 1

Tekst Jelenina epitafa složen je od više manjih cjelina koje nije moguće integralno restituirati, pa se zbog toga lutalo u tumačenju nekih njegovih dijelova, a istraživačima je često preostalo samo domišljanje. Sva je sreća da je ipak od fragmenata bilo moguće rekonstruirati tekstualne cjeline koje jasno i bez sumnje odgovaraju na pitanje: tko je i kada u grobu pokopan.⁸

Naime, ime hrvatske kraljice potpuno je i nedvosmisleno čitko, a sukladnost s ulomkom teksta iz *Salonitanske povijesti* samo još potvrđuje da je pronađeno mjesto gdje je bila pokopana hrvatska kraljica koju je Toma Arhidakon neodređeno naveo kao »*quedam Helena regina*« (TOMA ARHIDAKON: 80–81). Fragmenti nadgrobne ploče omogućuju pak, da se ova hrvatska kraljica поближе odredi kao žena kralja Mihaela, a majka kralja Stjepana. Ove sintagme koje naznačuju rodbinske odnose kraljevske obitelji kao »ključne riječi« ranosrednjovjekovne hrvatske povijesti s osloncem također na egzaktnim kronološkim elementima razjasnili su neke nepoznanice i lakune u rodoslovlju Trpimirovića. Šišić je pak, iznio svoje mišljenje, do danas još uvijek nepobijeno jačom argumentacijom, da je Jelena žena kralja Krešimira II., iz diplomatske građe poznatog kao *Cresi-*

⁸ Vrlo detaljno o natpisu pisali su i: RAPANIĆ 1978: 83–90; 1987: 141–144; RENDIĆ MIOČEVIĆ 1982: 219–23; SUIĆ 1985: 15–39.

mir maior (CD I: 105; Šišić 1914: 1–93;), koji je 976. godine kada je ona umrla bio pokojan. Kako ista takva povijesna vrela već od 970. godine na hrvatskome prijestolju bilježe kralja Držislava (CD I: 47, 51, 106), slijedi da je Jelena majka toga živog kralja koji se po običaju u hrvatskoj vladarskoj obitelji također služi dvostrukom onomastičkom formulom, odnosno narodnim i kršćanskim imenom. Prema tome kralj Mihael s natpisa jest Krešimir II, a Stjepan jest kralj Držislav iz naših srednjovjekovnih isprava.

D. Rendić-Miočević, baveći se posebno onomastičkim pitanjima i formulom intitulacije koju su upotrebljavali hrvatski vladari, zaključio je da ona nije bila korištena kao dvostruko ime, npr. Stjepan Držislav, nego je na temelju različitih primjera moguće razaznati da su hrvatski kraljevi svoje narodno i kršćansko ime upotrebljavali alternativno, a ponekad u specifičnoj formuli *qui et... nuncupor*, koja je povezivala ta dva imena (RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1949: 9–21). Prema tome, Jelenin epitaf nije iznimka u tom smislu, a vjerodostojnost toj tezi daje i činjenica što su imena kraljeva na natpisu navedena po istome kriteriju, odnosno imena obaju kraljeva su iz kršćanske nomenklature.

Nakon spoznaje ovih dragocjenih podataka, koji su za hrvatsku povijest bili epohalno otkriće, slijedi središnji dio teksta epitafa koji je još uvijek u pojedinim dijelovima nejasan i koji zbog većih lakuna, pa i nemogućnosti potpune primjene analogije u metodologiji, predmet najvećih, više ili manje uspješnih domišljanja. To je dio natpisa od kojeg su ostala dva fragmenta: ENUIT i REGNI. Stoga dok se neki od preostalih fragmenata ne uklopi u ovaj dio epitafa ili se slučajno ne pronađe koji novi dragocjeni komadić, ostaje otvoreno pitanje je li se Jelena odrekla kraljevstva, kako misli Bulić, ili je tu samo pisalo da je bila kraljica, vladarica, po Šišiću i Baradi. Katić je smatrao da je Jelena uvela mir u kraljevstvu, Jadrijević da je ostavila kraljev dvor, M. Suić da je smrću prezrela kraljevski grimiz, a Rapanić da je vladala kraljevstvom (DELONGA 1996: 131–134).

Sljedeća tekstualna cjelina na epitafu su kronološka određenja. No i ona su izazivala nedoumice u smislu svojega značenja jer su neki istraživači u navedenu datumu prepoznali dan kraljičine smrti, neki dan pokopa, a bilo je i onih koji su u tome – oslonivši se na neke poznate slučajeve iz povijesti – vidjeli prijenos zemnih ostataka u dotičnu crkvu (DELONGA 1996: 131–134). Tumačenje ovisi opet o rekonstrukciji dostupnih fragmenata ploče. Čini nam se najlogičnijom Katićeva rekonstrukcija koja glasi IN PACE HIC ORDINATA FUIT (KATIĆ 1955: 187–219). Naime, na epitafu ima dovoljno elemenata za rekonstrukciju uobičajene srednjovjekovne glagolske konstrukcije ORDINATA FUIT (PERIĆ 1980: 113–118), a Katić je dodatni argument za svoj prijedlog pronašao na jednom ranokršćanskom salonitanskom natpisu s Manastirina gdje gl. *ordinare* znači pokopati. Iz toga bi se opravdano dalo zaključiti da uklesani nadnevak odgovara danu pokopa kraljice Jelene na Otoku u Solinu. Upravo mogućnost sigurne datacije i genealoški podaci daju Jeleninu epitafu najveću važnost među povijesnim vrelima prvoga reda. Značenje datiranja 976. godinom – tj. po kršćanskoj eri – već smo razmotrili u širem kontekstu ove pojave na hrvatskim prostorima (MATIJEVIĆ SOKOL 2004: 98–99). No uz taj glavni kronološki element navedeni su i neki drugi. Nadnevak je određen »rimskim načinom« (*more Romano*) – *VIII Idus mensis Octobris* i to u srednjovjekovnoj inačici.⁹ Ovakav je rimski način određivanja nadnevka kao konzervativnu tradiciju zadržala rimska kurija u svojim dokumentima,¹⁰ ali i vladarske kancelarije srednje i zapadne Europe tijekom srednjega vijeka. S druge strane zanimljivo je i simptomatično da se susljed-

9 Srednjovjekovna inačica datiranja *more Romano* razlikuje se od klasične u tome što su Rimljani imena mjeseci držali pridjevom, a u srednjem vijeku se smatraju imenicama. Vidi: STIPIŠIĆ 1991: 187.

10 Već i površan uvid u dokumente nastale u papinskoj kancelariji potvrđuju ovu činjenicu. CD I: 13, 15, 17, 134.

no određivanje nadnevka tijekom mjeseca pojavljuje na natpisu Jelenina suvremenika, splitskoga nadbiskupa Martina, gdje se njegova smrt određuje: *Mense februario vigesimo quarto obitus eius fuit* (RAPANIĆ 1987: 145). Unatoč sličnostima koje je srednjovjekovni sastavljač epitafa mogao uočiti između jedne kraljice i jednoga nadbiskupa i to istaći u sadržaju, načinom datiranja pokazao je da su mu poznate i razlike između istaknutih dostojanstvenika pa je to naglasio upotrebom dvaju načina određivanja nadnevka. Uz ove elemente formule datiranja, tj. navođenje dana, mjeseca i godine koje su i danas uz varijacije uobičajene, nepoznati sastavljač kraljičina epitafa pokazao se i vrlo dobrim poznavateljem drugih pomoćnih elemenata datiranja. Navedena je indikcija, zatim epakta (XVII), konkurente (VI) te stupanj mjesečeva i sunčeva kruga. Zanimljivo je spomenuti da je J. Stipišić, koji je odličan poznavalac srednjovjekovne diplomatske građe, utvrdio kako su jedino na Jeleninu epitafu točno navedene epakte i konkurente (STIPIŠIĆ 1991: 196–197). Svi su drugi slučajevi koje nalazimo u hrvatskoj srednjovjekovnoj diplomatskoj građi gdje se u formuli datacije spominju epakte i konkurente pogrešni, odnosno ne slažu se s drugim navedenim elementima.¹¹

Povezanost se Jelenina epitafa i natpisa na sarkofagu nadbiskupa Martina očituje u sličnosti sintagma od kojih ona na Jeleninu epitafu dotičnu hrvatsku kraljicu naziva majkom siročadi i zaštitnicom udovica (*mater pupillorum tutorque viduarum*), a nadbiskup Martin također »štiteći udovice bio je otac siročadi« (*viduasque tuens fuit pater pupillis*) (RAPANIĆ 1987: 144–145). U početku je starija historiografija na temelju ovih riječi doživljavala Jelenu kao dobru kraljicu koja se u karitativnoj ulozi majke kraljevstva brine za ugrožene (*miserabiles*) društvene grupe. No u novije su se doba pojavile preciznije interpretacije. Tako je najdalje u promišljanju otišao Ž. Rapanić¹² prepoznajući u navedenim izričajima elemente bizantskoga, a kasnije, dopunjujući i mijenjajući svoje mišljenje, rimskog zakonodavstva, dok je M. Suić, pak, s osloncem na drugim primjerima procijenio da ti i tako ili slično formulirani izrazi spadaju u *loci communes* u pohvalama dobrim kršćanskim vladarima (SUIĆ 1985: 24). No opće je poznato da je po kršćanskome svjetonazoru Gospodin »*pater orphanorum et iudex viduarum*«, kako između ostaloga svjedoči *Knjiga psalama* (67: 6). Stoga nije nimalo slučajno da se takve atribucije nalaze na epitafima jedne kraljice ili jednoga nadbiskupa. Naime, po općem su kršćanskom učenju kralj/kraljica Božji namjesnici na zemlji u svjetovnim stvarima (*in temporalibus*), a nadbiskupi dijele duhovno namjesništvo (*in spiritualibus*) s papom, pa jedni i drugi u skladu s tim imaju pravo i obvezu kao i sam Gospodin prema nejači: siročadi i udovicama. Napominjemo da se ista obveza nalazi i u zavjernici kralja Zvonimira (CD I: 139–141). Ali i obveze srednjovjekovnih potestata popisane u gradskim statutima uključuju brigu (pravnu) za siročad, udovice, crkve i sve bijedne osobe (MATIJEVIĆ SOKOL 2002: 307–327; 2005a). Uz to, osim već navedenih stilsko-jezičnih sličnosti nadgrobnoga natpisa kraljice Jelene i nadbiskupa Martina zajednički im je i završetak koji glasi:... *anime dic: miserere Deus*, pa se, s obzirom na suvremenost osoba kojima su namijenjeni posmrtni natpisi, pomišlja da je njihov autor bio vrlo vjerojatno ista osoba te gotovo sigurno svećenik, *prvi poznati*, ali *anonimni pjesnik*, dobar poznavatelj Biblije i astronomije što je – kako smo vidjeli – primijenio u sastavljanju formule datacije (MATIJEVIĆ SOKOL 2005b: 158–160).

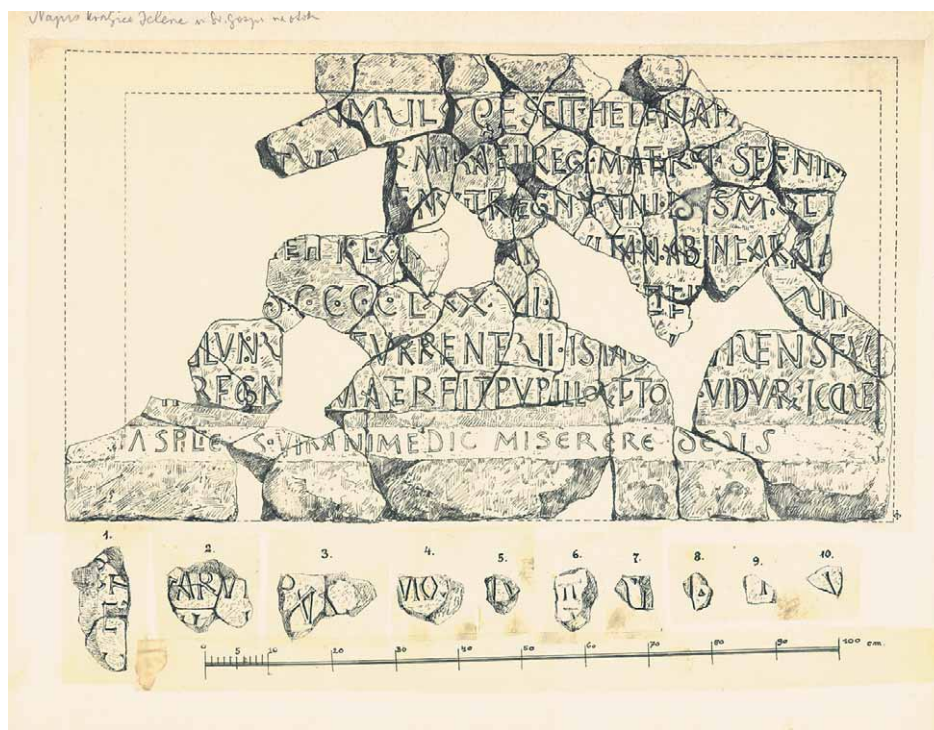
Vidjeli smo, dakle, da je Jelenin natpis sastavljen od brojnih (90) ulomaka Sl.2. No deset fragmenata ostalo je neuklopljeno u cjelinu. Među njima osobito se ističe nešto veći ulomak s cijelom okomitom i polovicom vodoravne haste nekog slova,¹³ a iz crteža nije jasno je li i s početkom samog plitkog pregiba natpisne površine. Po našem mišljenju, čini se da se u ovom nerazvrstanom ulomku natpisa može prepoznati početak slova H. Kako se već prije dvojilo o točnosti rekonstrukcije počet-

11 Vidi CD I: 190, 205.

13 Crtež ploče i ulomaka.

12 Vidi: RAPANIĆ 1978; 1987: 143–144; 1996: 27–28; 2000: 309–315.

Slika 2

Figure 2

ka epitafa, a na koncu je usvojena formula *In hoc tumulo...*, to znači da navedeni ulomak nije bio prepoznat po svojoj funkciji koju mu mi pridodajemo. Slovo H na početku natpisa pruža nam više mogućnosti za njegovu uvodnu restituciju. Prva mogućnost jest da se formula restituiranog natpisa *In hoc tumulo* zamijeni s novim poretkom riječi *Hoc in tumulo*. Ovakav formalizirani red riječi nalazi se na mnogim ranokršćanskim i srednjovjekovnim epitafima, a dopušten je i ispravan, jer se radi o prijedložnoj perifrasi s jednosložnim prijedlogom IN koji se može staviti u poziciji između atributa koji treba naglasiti – a to je HOC (ovom) – i imenice (TUMULO). Poradi navedenog, izrazom HOC IN TUMULO počinjao bi Jelenin epitaf u što se uklapa fragment br. 1 s Bulićeva crteža. Druga mogućnost bi bila da natpis počinje izričajem HOC TUMULO što je u latinskoj sintaksi *ablativus loci* i prevodi se isto kao i prethodna perifraza: *U ovom grobu...* Treća inačica s istim smislom glasila bi HIC IN TUMULO (*Ovdje u grobu...*). Time sam natpis postaje ispravan i čitkiji, a jedan je nerazvrstani ulomak manje. Osim toga, svojim smislom, fragment za koji mislimo da je sačuvao dobar dio velikog slova H, teško može biti restituiran na neko drugo mjesto, jer za njega fizički naprosto niti nema drugog mjesta. Ostali komadići za sada ostaju i dalje nepoznate pozicije, dok ih slučaj, sreća, ili nova istraživanja ne smjeste na mjesto gdje su nekad izvorno bili.

Vratit ćemo se još jednom na imena hrvatskih vladara koja se javljaju na Jeleninu epitafu, a bila su ključna Šišiću za nadopunu genealogije Trpimirovića, ali su i izazivala kronološke zabune u interpretaciji. Naime, natpis izričito navodi uz kraljicu Jelenu, koja je umrla 976. godine, kralja Mihaela, kojemu je bila žena i također kralja Stjepana kojemu je bila majka. Nije bilo jednostavno identificirati navedene kraljeve s onima koji se javljaju u isto vrijeme u diplomatskoj i drugoj građi upravo zbog alternativnog korištenja bilo narodnog bilo kršćanskog imena (RENDIĆ-MIOČEVIĆ

1949). I sam je Toma uz kraljicu Jelenu kao osobu koja je izgradila crkve na Otoku, poimence jedino spomenuo kralja Krešimira pokopanog u atriju crkve sv. Stjepana i pridaje mu atribut *magnificus*. Šišić je zbog toga zaključio da je »u atriju crkve Sv. Stjepana pod Klisom pokopan u sarkofagu Petar Krešimir IV. i da je njegov sarkofag postojao još u XIII. st.« Šišić također naglašava da ostaci ove crkve sv. Stjepana nisu još pronađeni i da je to najvažniji zadatak hrvatske arheologije (ŠIŠIĆ 1925: 536). Revizija arheološkog lokaliteta na Otoku u Solinu koju su obavili Rapanić i Jelovina pokazala je – u njihovoj interpretaciji – da se na tom mjestu nalazi samo jedna crkva koja je izgrađena u X. st. Autori su također iznijeli svoje mišljenje da joj je titular sv. Stjepan, što određuje u atriju nađen sarkofag kraljice Jelene i podatak iz teksta *Salonitanske povijesti* (RAPANIĆ – JELOVINA 1977: 128), te su postavili pitanje gdje je crkva sv. Marije za koju Toma piše da je izgradila i obdarila kraljica Jelena i kada je crkva na Otoku promijenila titulara, odnosno od crkve sv. Stjepana postala crkva sv. Marije. Predložili su novu interpretaciju lokaliteta na Otoku i Tomine vijesti, s tim da su dali prijedlog da bi crkvu sv. Marije trebalo potražiti na lokalitetu Gradina u Solinu.

Tim rješenjem teško je protumačiti Tominu vijest, jer ju je potrebno raščlaniti tako da se glagol »izgradila je« (*edificavit*) odnosi na crkvu sv. Stjepana, a »obdarila« (*dotavit*) i na nju i na crkvu u Gradini koja bi bila posvećena Bogorodici. Naime, prema najnovijim sustavno provedenim istraživanjima smatra se da je crkva u Gradini ranobizantska građevina Justinijanova doba (MARA-SOVIĆ 1992), pa je kraljica Jelena nije mogla sagraditi – kako kaže Toma (RAPANIĆ – JELOVINA 1977: 130–134). Međutim, moramo napomenuti da Toma Arhiđakon ne navodi Jeleninu grobnicu, koja bi tako crkvu na Otoku nužno određivala cemeterijalnom građevinom nego grob kralja Krešimira (i drugih kraljeva i kraljica), koji se nalazio u atriju crkve sv. Stjepana i koji nije pronađen, a kraljici pripisuje izgradnju i donaciju spomenutih crkava. Kako smo vidjeli, Šišić je smatrao da crkvu sv. Stjepana treba tek tražiti, pa tako i sarkofag kralja Petra Krešimira IV. Mislimo da postoji mogućnost da Toma, kada spominje kralja Krešimira atribuirajući ga epitetom »velmožni« (*magnificus*), ne pomišlja na Petra Krešimira IV nego na kralja Mihaela Krešimira II, muža kraljice Jelene, kojega zadarski dokument naziva *Cresimir maior* (CD I: 105), jer je opravdano zaključiti da je njegov grob tamo gdje je i grob njegove supruge. Pridjev *maior* iz zadarske isprave obično se prevodi i tumači kao »stariji«, jer se u istoj ispravi javlja još jedan Krešimir (III). Međutim, taj pridjev *maior*, nije jedina atribucija koja kralja Krešimira II nužno razlikuje od Krešimira III, jer se navodi da je on »pradjed« (*proavus*) Petra Krešimira IV autora isprave, pa smatramo da se upravo atributom *maior* htjelo Krešimiru II. pridati i jedno drugo, jače značenje koje ima taj pridjev u srednjovjekovnom smislu, tj. »Veliki« ili »Slavni« i s tim se približava značenju epiteta *magnificus* koji Toma pridaje kralju Krešimiru pokopanom u atriju crkve sv. Stjepana u Solinu. Neku vrstu zabune u historiografiju unio je Rački koji je u »Kazalu osoba, mjesta i stvari« (*Index personarum, locorum et rerum*) svoga izdanja *Salonitanske povijesti* identificirao Tomina kralja Krešimira s Petrom Krešimirom IV (THOMAS: 217). Rački je svoje izdanje *Salonitanske povijesti* priredio i izdao prije epohalnog otkrića Jelenina epitafa, te nije mogao znati za podatke koje je ponudio spomenuti natpis, a svojim je autoritetom ostao neupitan, pa je njegov navod iz »Kazala« postao u svijesti povjesničara Tominim podatkom. Kako je Rački umro 1894. godine, tj. prije pronalaska Jelenine ploče to nije mogao niti revidirati mišljenje, a ostala mu je neidentificirana i kraljica Jelena samo kao *quedam Helena regina* (THOMAS: 219). Autori revizije iskopavanja s pravom su napomenuli da je neophodno istražiti arhivski materijal i u skladu s njim riješiti problem ubikacije crkve ili crkava. Međutim, diplomatska građa splitske nadbiskupije velikim dijelom je nastala kasnijim prerađivanjem nekih, bez sumnje, vjerodostojnih isprava. No isprave poznate u današnjem obliku nastale su međusobnim kompiliranjem i tobožnjim potvrđivanjem tako da se u svaku novu potvrđnicu »uvukao« neki drugi crkveni lokalitet, pa najveći problem predstavlja međusobni odnos tih privilegija upravo glede crkvenih posjeda te je zbog toga njihova upotrebljivost relativna. Uočljivo

je da su nedosljedne u navođenju crkva sv. Stjepana i sv. Marije i sve su mogućnosti njihova ubiciranja po tim ispravama otvorene.¹⁴ Mišljenja smo da je crkva na Otoku izgrađena u X. st. imala dvostrukog titulara, odnosno sv. Mariju i sv. Stjepana te da je mjesto – Otok sačuvalo kontinuitet Marijina kulta, a štovanje sv. Stjepana je pomalo bilo istiskivano i sasvim se ugasilo rušenjem crkve. Ovakva interpretacija podrazumijeva najmanju intervenciju u Tomin tekst. U ovom slučaju mijenja se jedan akuzativ plurala: *ecclesias sancti Stephani et sancte Marie in Salona* u akuzativ singulara *ecclesiam*, a što je mogla biti Tomina intervencija u tekst – kako ćemo vidjeti – moguće isprave koju je koristio, pa je dva titulara mogao lako shvatiti kao dvije crkve. Zanimljivo je da zapis goticom XIV./XV. st. na margini splitskog kodeksa *Salonitanske povijesti* uz početak ulomka o crkvama/crkvi sv. Stjepana i sv. Marije spominje imenicu *ecclesia* u singularu i glasi: *Nota de ecclesia sancte Marie et sancti Stephani in Salona* (THOMAS: 55, bilj. 2), a što upućuje na tradiciju vrlo blisku Tominu vremenu. Ona kaže da je riječ o jednoj crkvi s dva titulara, koji su npr. i titulari današnje zagrebačke prvostolnice kao i mnogih drugih u Hrvatskoj.

Pošavši od saznanja da, Toma držeći se žanra za koji se opredijelio pri sastavljanju svoga djela, *res gestae* splitskog nadbiskupa Lovre piše na temelju splitske diplomatske građe (MATIJEVIĆ SOKOL 2002: *passim*; 2003: 18), primijetili smo da prethodna vijest podsjeća na veći sažetak jedne isprave. O ovoj Tominoj vijesti pisano je detaljnije na drugom mjestu (MATIJEVIĆ SOKOL 1993), a ovdje ćemo sumirati najvažnije zaključke. Naime, istraživanjima diplomatskih zapisa, odnosno povlastica koje je kralj Zvonimir izdao splitskoj nadbiskupiji utvrdili smo da nam je Toma upravo u svom tekstu sačuvala jezgru jedne isprave kralja Zvonimira izdane 1079./80. godine kojom se splitskoj crkvi vraća zadužbina kraljice Jelene, koju su čuvali neki redovnici. Iako je na prvi pogled bilo teško utvrditi koja od – u današnjem obliku – poznatih Zvonimirovih darovnica (MATIJEVIĆ SOKOL 1997a: 46–48) krije u sebi jezgru isprave koja je temelj Tomina teksta, upravo na osnovi Tomine riječi *proclamatio*, a sinonim je riječi *querela iuridica* koju nalazimo u ispravi za Bosiljinu datiranu 1078. godinom, »razgrtanjem« kasnije dodanih slojeva pronašli smo vijest, odnosno pravni čin vraćanja solinskih crkava splitskoj nadbiskupiji. Ta isprava koja je po jasnim pokazateljima bila izdana u Ninu poslužila je kasnije splitskoj crkvi za preradu – čini se čak u dva navrata (CD I: 160–162). Dublja analiza Tomina teksta upućuje na pretpostavku da je i sama kraljica Jelena možda kao auktor i koncesor izdala povlasticu koja sadrži pravni čin darivanja svoje zadužbine splitskoj nadbiskupiji.

Iako Toma ne navodi povijesni kontekst i ne objašnjava razloge održavanja sabora u Ninu, ipak je bilo uobičajeno da provincijalni sabori slijede nakon općih koncila Zapadne crkve s ciljem provođenja njihovih odredbi *in membris*. U ovom slučaju povod za ninski sabor bio je Lateranski koncil održan krajem 1078. godine koji je, među ostalim, donio kanon da bilo tko, tko je primio od svjetovne ili crkvene vlasti neko crkveno dobro, mora ga vratiti prvotnom vlasniku. Upravo Tomina vijest o provincijalnom saboru u Ninu gdje se nalazio kralj Zvonimir i gdje je vratio crkve sv. Marije i sv. Stjepana splitskoj nadbiskupiji potpuno odgovara duhu postkoncilskih lateranskih aktivnosti 1078. godine (ŠIŠIĆ 1925: 577–578). Toma nije datirao taj događaj, ali upravo tzv. Zvonimirova darovnica za Bosiljinu, koja se još od I. Lučića Luciusa smatra krivotvorinom, izdana je 1078. godine (iako je vjerojatnije da se – kako smo već naveli – radi o 1079. ili 1080. godini) i taj datum je još jedna jaka indicija – uz neke druge – da upravo ova isprava sadrži kao jezgru pravni čin vraćanja spomenutih crkava od redovnika splitskoj nadbiskupiji, pa je zbog svoje vjerodostojnosti i bila kasnije u više navrata nadopunjavana, odnosno prerađivana. Tomin zapis potvrđuje da je njemu bila poznata u izvornom obliku, izdana od kralja Zvonimira i da je po njoj sastavio vijest o još jednoj zaslugi splitskog premeta Lovre kao i o dobrostivosti kralja Zvonimira prema splitskoj crkvi (MATIJEVIĆ SOKOL 1993). Ovim smo utvrdili povezanost i nadopunjavanje diplomatske građe i narativnih izvora.

Ranosrednjovjekovna arheologija solinskog prostora također je veoma zanimljiva. U širokom luku oko stare Salone – Solina kraljice Jelene, smješten je niz starohrvatskih nekropola i naselja¹⁵ od doba *Dolaska* i mjesta prvih naseljavanja, poganske duhovnosti, sve do prihvaćanja kršćanstva, zasnivanja kneževine pa potom kraljevine Sl. 3. Za razmatrani prostor od Kaštela do Solina i Žrnovnice, uvuklo se međutim mišljenje da u njemu nema tragova prvobitne, nekršćanske duhovnosti Hrvata u nekropolama toga tipa kao na drugim mjestima, već da su prisutna samo ona groblja koja su kršćanskog karaktera i koje treba datirati oko 800. godine. Iz ovakvog bi se zaključka mogle izvući razne neznanstvene konotacije, no tome nije tako. Iako nemamo na solinskom području cjelovitih otkrivenih poganskih nekropola kao autentičnog svjedočanstva pretkršćanske duhovnosti, ipak imamo više jasnih nalaza da su one postojale – i da još negdje neotkrivene čekaju da ih se istraži. Tako u Rižinicama nalazimo unutar (*II.*) *horizonta* ukopa s jagodičastim nakitom (SOKOL 2006: 112) keramičku posudu u grobu kao prežetak iz poganskog razdoblja kada se pokojnicima u grob stavljala hrana za »put na drugi svijet«, kao i na brojnim drugim grobištima u Primorskoj Hrvatskoj, što smo objasnili na drugom mjestu (SOKOL 2006: 112–113, 126). Takvu posudu kao stvarni ostatak poganstva nalazimo i u sloju najstarijih ukopa sredine IX. stoljeća na Putalju iznad Sućurca (BURIĆ 2001: 156–157), koji se spominje u doba kneza Mislava (oko 835. do 841. godine). Iz samog Solina potječe posuda s »jamicom« na dnu (ŠARIĆ 1992: 167), pripadajući tzv. *jamičastom tipu* keramike (TABLA I), uže nepoznate lokacije, koju možemo datirati od konca VIII. do najkasnije kraja prve polovine IX. stoljeća (SOKOL 2006: 122–123). Također prežici iz keramičkog (*I.*) *poganskog horizonta* su prilozi cijelog jajeta u funkciji posuda (SOKOL 2006: 112) u pojedinom grobu u Mravincima (TABLA I; KARAMAN 1940: 16), Sućurcu i Bijacijima – Lepinu, kojih ima i na drugim mjestima u Hrvatskoj, ali i često sjeverno od Dunava (SOKOL 2006: 108). Ove su uobičajene tradicije i duhovnosti donesene sa sjevera, poput ranog pravokutnog oblika grobne komore iz prvobitnih drvenih obložnica – sanduka te mnoge druge (SOKOL 2006: 146, 154–162), održane sve do konačnog općeg prevladavanja kršćanstva. Od sredine IX. stoljeća nekropole poganske duhovnosti se napuštaju¹⁶ i zasnivaju nove, samo u kršćanskoj duhovnosti. Poveznica između ova dva (*I.* i *II.*) *horizonta* je *Grupa grobova bez nalaza u pravokutnim grobnim komorama*, kristijanizirana grupa kojom neke poganske nekropole završavaju (Nin – Ždrijac i Lučane kod Sinja), a neke rane kršćanske započinju (Biljane Donje – Begovača i Kašić – Grede) (SOKOL 2006: 119–120). Ovoj grupi istog vremena po svemu sudeći pripada zapadna salonitanska nekropola, dok za druge nemamo dovoljno objavljenih podataka. Grobovi su praktički bez nalaza (nešto »atipičnih priloga /ŠARIĆ 1992: 113/) te antropološki (VELJANOVSKA 1990) pripadaju mravinačkim antropotipovima (MIKIĆ 1990), tj. (ninsko)poljskoj populaciji (ŠLAUS 2000: 273–284; SOKOL 2006: 106, 161), a *per analogiam* molekularno-biološki ljudima sa sjevera, po staroj nomenklaturi EU 7 i EU 19 s glavnim područjima rasprostiranja na baltičko-poljskoj ploči.¹⁷ Poslije *Grupe grobova bez nalaza* slijedit će *Grupa četverojagodne i druge naušnice*, zastupljena u Crkvini, Rižinicama, Mravincima, Majdanu, Sućurcu i Žestinju (SOKOL 2006: 127–129; 236–239) te na nekim drugim lokalitetima, no s još nedovoljno poznatim ili neobjavljenim podacima. Ovu će grupu nakita kronološki naslijediti četvrta relativna opća skupina: *Jednojadodne naušnice – sljepo-očničarke* ili *Treća grupa II. faze u II. horizontu* ukapanja (SOKOL 2006: 119–120). Ona će biti skupina Jelenina doba. Njoj pripadaju dijelovi navedenih nekropola te neki pojedinačni nalazi s nepoznatih nalazišta u Solinu i okolici (SOKOL 2006: 129–132, 143). Uz druge jednojadodne

14 Vidi: PITEŠA 1992: 129–130.

15 MARIN 1992: 96–97. (Karta starohrvatskih lokaliteta)

16 Belošević se vratio »natrag« na godine pokrštavanja oko 800. godine (BELOŠEVIĆ 1980; 2002. 84), s »inerci-

jom trajanja starih običaja« do sredine IX. stoljeća. Vidi: SOKOL 2006: 105–111.

17 SEMINO – MARCIKIĆ – PRIMORAC 2000; I1b* i Rb1* po novoj; UNDERHILL ET AL. 2010; SOKOL 2006, 161.

glatkih i filigranskih jagoda, osobito je tu zanimljiva skupina od dvije sljepoočničarke s obručem te dvije jagode s jednom kružnom petljom bez obruča X. stoljeća (SOKOL 2006: 114, 129–131, 246–250). Sva četiri artefakta su s istim filigranskim uzorkom na oplošju jagoda (ŠARIĆ 1993: 145). Kako su dvije jagode s petljicom zapravo puceta (slično na Kosi kod Šibenika; GUNJAČA 1980: 127–129), istovjetnost ukrasa na sve četiri navodi nas na pomisao da se zapravo radi o ansamblu iste grobne cjeline, kakve se povremeno pojavljuju u nakitnom repertoaru X. stoljeća, npr. u Vinodolu – čak i sa sličnim motivom (CETINIĆ 1998, grob 73, 77). Prema širini prostora rasprostiranja tih i drugih ranosrednjovjekovnih grobalja koja sadržavaju dominantni artefakt X. stoljeća – jednojagodne filigranske sljepoočničarke bogato ukrašenog oplošja jagode u plemenitim metalima, pritom mislimo i na većinu Hrvatske do Vinodola i preko središnjih dinarskih prostora do južne Posavine, sad bismo mogli postaviti hipotetično pitanje, ali i odgovor: kako je mogao izgledati par naušnica-sljepoočničarki X. stoljeća koji je mogla nositi hrvatska kraljica Jelena? Da je kraljica mogla nositi takve luksuzne sljepoočničarke sugeriraju nam nalazi pozlaćenih srebrnih parova otkrivenih u nartekstu te atriju-mauzoleju kraljevske bazilike u Biskupiji-Crkvini (TABLA I; PETRINEC 2009: 208–209, 387), gdje su istraženi grobovi, sarkofazi i zidane grobnice kraljevskog ranga odakle, po našem mišljenju (SOKOL 2009: 161–162), potječu i Držislavove ploče. U westwerku crkve, u neprirodno zadebljanim unutrašnjim zidovima s »prolazima od vrata« (GUNJAČA 1953: tlocrt), koje tumačimo po širini zida i veličini otvora kao grobove-edikule kojima trapeznim oblikom s trokutastim utorima odgovaraju spomenute ploče uključivo i onu koja nedostaje, otkrivena je prigodom zaštitnih radova (BUDIMIR 1992: 23) u zidu grobnica »princa« s bogato izrađenim parom ostruga i priborom za pričvršćivanje te četiri praporca oznake ranga koji dokazuje našu tezu (SOKOL 1997: 117, 123). Upravo u tom kompleksu pronađen je u predvorju u južnoj prostoriji sarkofag s parom jednojagodnih sljepoočničarki vrsnog zlatarskog rada, pa nema razloga i njih promatrati izvan kraljevskog konteksta. Prijenosom mauzoleja, a time i kraljevskog sjedišta iz Knina u Solin u baziliku na Otoku sredinom X. stoljeća (SOKOL 2009: 165–166), u doba vremenaskog vrhunca modnog nošenja tog izvanrednog nakita, zamišljamo i kraljicu Jelenu kao nositeljicu toga ukrasa. Možda poput prekrasnog teškog zlatnog para iz Solina-Majdana (PETRINEC 2009: Sl. 96), baš kao što je bila i njezina prethodnica pokopana u nartekstu/atriju bazilike u Kninu-Biskupiji – kraljevskom dvoru (*villa regalis*) s dvorskom crkvom i westwerkom iz franačkih vremena; dobu kad je »stvarana« Europa.

Još nam preostaje pretpostaviti kako je izgledalo posljednje kraljičino počivalište: sarkofag kako se obično misli, ili, *per analogiam* nalazima u westwerku u Biskupiji, grobnica-edikula, što je naše mišljenje kako ćemo dalje obrazložiti, s obzirom na to da je već prije konstatirano da je pretpostavljeni sarkofag bio premalen za odraslu osobu (PITEŠA 1992: 125). Tako u Biskupiji imamo dograđen, ili je odmah sagrađen, westwerk sa spomenutim »prolazima« u zadebljanom zidu i otkrivenim ukopom »princa« – drugi su srušeni u vremenu – pa se očito i na Otoku radi o sličnom slučaju ukopa u grob-edikulu, jer ostaci »drugih dijelova sarkofaga« nisu nađeni. Takva je, naime i Vekenegina grobnica ugrađena u zid kapitula samostana sv. Marije u Zadru, pa sve to skupa predstavlja jedinstven arhitektonski sklop grobnica hrvatske elite rasprostranjen na istočnojadranskoj obali.

RELATIVNI ODNOSI NAKITNIH SKUPINA NAUŠNICA SMK-a, RAZVOJNI OBlici GROBNE KOMORE I HORIZONTI UKAPANJA NA PODRUČJU SOLINA I OKOLICE

RELATIVNA KRONOLOGIJA OPĆIH SKUPINA →	I. FAZA SMK-e		II. FAZA SMK-e		III. FAZA SMK-e		IV. FAZA SMK-e			
	I. GRUPA 2.	II. GRUPA 3.	III. GRUPA 4.	III. FAZA SMK-e 5.	6.	7.	8.	9.		
NEKROPOLA	Grupa bez nalaza u pravok. kom.	4-ero jagodne i druge naušnice	1-jagodne naušnice s lijevoočičarke	Grupa karika; "y" forme	Filigranske naušnice s 3 koljenca	Narokane filigranske naušnice	3-jagodne filigranske naušnice	3-jagodne filigr. naušnice veće srednje jagode		
1. PUTALJ – SV. JURAJ					karike ?					
2. RIŽINICE					??	??	??			
3. MAJDAN	??				??					
4. SOLIN (?)				??						
5. MRAVINCE										
6. SUČURAC GAJINE										
7. CRKVINE	??									
8. ZAPADNA NEKROPOLA		??								
-----▶ I. H O R I Z O N T	I. H O R I Z O N T		II. H O R I Z O N T		III. H O R I Z O N T					
-----▶	PRAVOKUTNE GROBNE KOMORE		OVALNE GROBNE KOMORE		TRAPEZOIDNE GROBNE KOMORE					
-----▶	PRAVOKUTNE GROBNE KOMORE I STECI						PRAVOKUTNE GROBNE KOMORE I STECI			

L I T E R A T U R A: V. Sokol 2006; - Lj. Karaman 1936, 1940, T. Burić 2001, N. Uroda 2008.

Slika 3
Figure 3

KRATICA

CD I – *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*

LITERATURA

- BELOŠEVIĆ, J. 1980 – *Materijalna kultura Hrvata od VII. do IX. stoljeća*. Zusammenfassung: Die materielle Kultur der Kroaten vom 7. bis zum 9. Jh. Zagreb, 1980.
- BELOŠEVIĆ, J. 2002 – Razvoj i osnovne značajke starohrvatskih grobalja 7. – 9. stoljeća na povijesnim prostorima Hrvata. Summary: Development and basic characteristics of the Early Croatian cemeteries of the 7th-9th centuries horizon on the historical Croatian grounds. *RadFilZad*, 39 (26)/2000 (2002): 71–97.
- BUDIMIR, M. 1992. – Arheološka topografija kninske općine. Summary: The archeological topography of the Knin district. *IzdHAD*, 15/1992: 23–32.
- BULIĆ, F. 1901 – Izvještaj o crkvi sv. Marije od Otoka i o nadgrobnom natpisu kraljice Jelene. *VHAD*, n. s., 5/1901: 201–227.
- BURIĆ, T. 2001 – Putalj u srednjem vijeku. Summary: Putalj in the Middle Ages. U BURIĆ, T. – S. ČAČE – I. FADIĆ. *Sv. Juraj od Putalja*. Split, 2001: 151–322.
- CETINIĆ, Ž. 1998 – *Stranče – Gorica starohrvatsko groblje (Katalog izložbe)*. *Stranče – Gorica. An Early Croatian Cemetery*. Rijeka, 1998.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. vol. I. ed.: KOSTRENČIĆ, M., priredili: STIPIŠIĆ J.- M. ŠAMŠALOVIĆ; vol. II–XII. ed. SMIČIKLAS, T.; vol. XIV–XVI. ed. KOSTRENČIĆ, M.; vol. XVII. ed. GUNJAČA, S.; vol. XVIII. ed. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Zagreb, 1904–1990.
- CURTA, F. 2006 – *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*. Cambridge-New York, 2006.
- DELONGA, V. 1996 – *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. (The Latin epigraphic monuments of Medieval Croatia). Split, 1996.
- GUNJAČA, S. 1953 – Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950. *Ljetopis JAZU*, 57 /1953: 9–50.
- GUNJAČA, Z. 1980 – Grob jedne hrvatske plemenske odličnice iz IX stoljeća. Summary: The Grave of a Croatian Tribal Noblewoman from 9th Century. U: ERCEG, I. – A. HORVAT – I. MAŽURAN – M. SUIĆ (ur.). *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 1998: 121–132.
- KATIČIĆ, R. 1998 – *Litterarum studia*. Zagreb, 1998.
- KATIĆ, L. 1955 – Zadužbina hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu. *Rad JAZU*, 306/1955: 187–219.
- KARAMAN, LJ. 1936 – Starohrvatsko groblje ns »Majdanu« kod Solina, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Sv. LI, G. 1930–34; pretisak »Bihać« 1936, 3–36.
- KARAMAN, LJ. 1940 – Iskopine društva »Bihaća« u Mravincima i starohrvatska groblja, *Rad JAZU*, 268/1940: 7–44.
- MARASOVIĆ, J. 1992 – Rekonstrukcija crkve u Gradini. U: MARIN, E. (ur.) *Starohrvatski Solin*. Split, 1992: 135–143.
- MARIN, E. (ur.) 1992 – *Starohrvatski Solin*. Split, 1992.

MATIJEVIĆ Sokol, M.

- 1993. Starohrvatski Solin u Kronici Tome Arhiđakona. Zusammenfassung: Das altkroatische Solin in der Chronik Thomas Archidiaconus. *VAHD*, 85/1992 (1993): 83–90.
  - 1997a. Kralj Zvonimir u diplomatskim izvorima. Summary: King Zvonimir in diplomatic sources. U: GOLDSTEIN, I. (ur.). *Zvonimir, kralj hrvatski. Zbornik radova* Zagreb, 1997: 45–55.
  - 1997b. Latinski natpisi. U: SUPIČIĆ, I. (ur.) *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Svezak I. Srednji vijek (VII – XII. stoljeće) – rano doba hrvatske kulture*. Zagreb, 1997: 239–256.
  - 2002. *Toma Arhiđakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti*. Jastrebarsko, 2002.
  - 2003. Neki aspekti diplomatske tradicije u zapisima splitske crkvene provenijencije. Summary: Some aspects concerning diplomatic traditions in the records of the provenance of the Split Church. U: BUCZYNSKI, A. – M. KRUEK – S. MATKOVIĆ (ur.). *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić*, Zagreb, 2003: 14–21.
  - 2004. Neki aspekti hrvatske ranosrednjovjekovne latinske pismenosti. Summary: Some aspects of the Croatian literacy in the Early Middle Ages. U: MATIJEVIĆ SOKOL, M. (ur.). *Spomenica Filipa Potrebić*, Zagreb, 2004: 97–107.
  - 2005a. Item iurabunt ipse potestas et sui officiales ... facere et obseruare equaliter iusticiam et specialiter ecclesiis, pauperibus, orphanis, uiduis et miserabilibus personis... (Spl. st. II, 16). Summary. U: MATIJAŠIĆ, R. (ur.) *I. Istarski povijesni biennale. Statuimus et ordinamus, quod...* – Sustavi moći i mali ljudi na jadranskom prostoru. *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa/Conference Papers from the International Scientific Conference*, sv. 1, Poreč, 2005: 268–278.
  - 2005b. Splitski srednjovjekovni književni krug. Abstract: Split – a medieval literary circle U: BUDAK, N. (ur.). *Raukarov zbornik. Zbornik u čast Tomislava Raukara*, Zagreb, 2005: 157–173.
- MIHALJČIĆ R. – L. STEINDORFF, 1982 – Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts. *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*, 2. Wiesbaden, 1982.
- MIKIĆ, Ž. 1990 – Antropolški profil srednjovjekovne nekropole u mravincima kod Splita. Zusammenfassung: Mravince – Ergebnisse der anthropologischen Bearbeitung. *VAHD*, 83/1990: 225–232.
- PERIĆ, O. 1980 – Složeni pasivni oblici u djelu »Historia salonitana«. *ŽA*, 30/1980: 113–118.
- PETRINEC, M. 2009 – *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*. (Gräberfelder aus dem 8. bis 11. Jahrhundert im Gebiet des frühmittelalterlichen kroatischen Staates). Split, 2009.
- PITEŠA, A. 1992 – Gospin Otok u Solinu. U: MARIN, E. (ur.) *Starohrvatski Solin*. Split, 1992: 121–130.
- RAPANIĆ, Ž.
- 1978. Mater (pater) pupillorum tutorque viduarum. Résumé. *IzdHAD*, 3, 1978: 83–90.
  - 1987. *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split, 1987.
  - 1996. *Solin u starohrvatsko doba*. Split, 1996.
  - 2000. Ponovno o epitafu kraljice Jelene. Summary: More about the epitaph of Queen Helena. *OpA*, 23–24/1999–2000 (2000): 309–315.
- RAPANIĆ, Ž. – D. JELOVINA, 1977 – Revizija istraživanja i nova interpretacija arhitektonskog kompleksa na Otoku u Solinu. *VAHD*, 70–71/1968–1969 (1977): 107–135.

- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1949 – Prilog proučavanju naše ranosredovječne onomastike. Résumé: Contribution a l'étude de notre onomastique du haut Moyen-Âge. *SP*, ser. III, 1/1949: 9–21.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1982 – Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene. Résumé: Quelques caractéristiques épigraphiques et onomastiques de l'épithaphe de la reine Helena. *ARadRaspr*, 8–9/1982: 219–231.
- SEMINO, O. – M. MARCIKIĆ – D. PRIMORAC et al. 2000 – The Genetic Legacy of Paleolithic *Homo sapiens sapiens* in Extant Europeans: A Y Chromosome Perspective, *Science*, 290/2000: 1155–1159.
- SOKOL, V.
- 1980. Kameni natpisi ranoga srednjega vijeka. U: KARAMAN, I. (ur.) *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*. Zagreb, 1980: 263–265.
  - 1997. Arheološka baština i zlatarstvo. U: SUPIČIĆ, I. (ur.). *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Svezak I. Srednji vijek (VII – XII. stoljeće) – rano doba hrvatske kulture*. Zagreb, 1997: 117–145.
  - 2006. *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština od Jadrana do Save. Summary: The Medieval archaeological heritage of Croatia*. Zagreb, 2006.
  - 2009. Zapadno zdanje i njegova pogrebna funkcija u crkvi Sv. Marije u Biskupiji. Summary: The western structure and its burial function in the church of saint Mary in Biskupija. U: TOMIČIĆ, Ž. – A. UGLEŠIĆ (ur.). *Zbornik o Luji Marunu*. Šibenik – Zadar – Zagreb, 2009: 159–168.
- STIPIŠIĆ, J. 1991 – *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Zagreb, 1991.³
- SUIĆ, M. 1985 – Prilog tumačenju natpisa kraljice Jelene. Résumé: Contribution à l'interprétation de l'inscription de la reine Héléne. *SP*, ser. III, 14/1984 (1985): 15–39.
- ŠARIĆ, A. 1992 – Zapadna salonitanska nekropola – ranosrednjovjekovni grobovi. U: MARIN, E. (ur.) *Starohrvatski Solin*. Split, 1992: 113–114.
- ŠARIĆ, A. 1993 – Ranosrednjovjekovni i srednjovjekovni nalazi s područja Solina u Arheološkom muzeju u Splitu. Zusammenfassung: Frühmittelalterliche und mittelalterliche Funde aus der soliner Gegend im Archäologischen Museum in Split. *VAHD*, 85/1992 (1993): 139–166.
- ŠIŠIĆ, F. 1914 – Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji. *VHAD*, N. S., 13/1912–1914 (1914): 1–93;
- ŠIŠIĆ, F. 1925 – *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb, 1925.
- ŠLAUS, M. 2000 – Kranimetrijska analiza srednjovjekovnih nalazišta središnje Europe: novi dokazi o ekspanziji hrvatskih populacija tijekom 10. do 13. stoljeća. Summary: Craniometric analysis of medieval crania from Central Europe; new evidence to Croat expansion from 10th to 13th century. *OpA*, 23–24/1999–2000: 273–284.
- THOMAS ARCHIDIACONUS. *Historia Salonitana* (digessit Fr. RAČKI). *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, XXVI, Scriptorum, III. Zagreb, 1894.
- TOMA ARHIDAČON. *Historia Salonitana* (priredila PERIĆ, O.; komentar MATIJEVIĆ SOKOL, M.; studija KATIČIĆ, R.). Split, 2003.
- UNDERHILL, P. A. et al. 2010 – Separating the post-Glacial coancestry of European and Asian Y chromosomes with haplogroup R1a. *European Journal of Human Genetics*, 18 (2010): 479–484.
- URODA, N. 2008 – Prilog upoznavanju lokaliteta Crkvine u Rupotin Tusculum 1, Solin, 2008, 69–79.

VELJANOVSKA, F. 1990 – Srednjovekovni skeleti sa zapadne nekropole Salone. Zusammenfassung: Mittelalterliche Skelette von der westlichen Nekropole Salonas. *VAHD*, 83/1990: 233–255.

SUMMARY

Quedam Helena Regina.....

A section of the 16th chapter (*De promotione Laurentii archiepiscopi*) of the Archdeacon Thomas' *Historia Salonitana* (13th c.) refers to the Croatian Queen Helen, who built the churches of St Stephen and St Mary in Solin and then donated them to the church of St Domnio, that is, to the Split archdioceses. The same fragment mentions that many kings and queens were buried in the atrium of St Stephen's church, specifically mentioning the »magnificent gentleman Krešimir« (*magnificus uir Cresimirus*).

Before the discovery of Queen Helen's epitaph in 1898 on the island (Otok) in Solin it was not known to which queen Toma Archdeacon was referring to, especially as the *Historia Salonitana* mentions Queen Helen in the context of events taking place during the reign of King Zvonimir as a »certain Queen Helen« (*quedam Helena regina*). Since it is known from other sources that King Zvonimir's wife was also called Helen, only the discovery of the epitaph on Otok in Solin solved all uncertainties. Based on chronological and other exact information in the inscription – restored with great effort and knowledge by don Frane Bulić – the Queen Helen from the *Historia Salonitana* was identified with the wife of King Michael Krešimir and the mother of King Stephen Držislav, buried in 976. Queen Helen's inscription shows multiple similarities with the epitaph of Split's archbishop Martin from the same period and it can be assumed that they both had the same author, the *first* still *anonymous* poet, a priest with a good knowledge of the Bible.

Based on recognized palaeographic and epigraphic characteristics fragment 1 from Bulić's drawing with a supposed grapheme H can be incorporated into the restored text of the inscription. Until now there was supposed to be no space for it, but now it is suggested that the beginning of the inscription reads thus: HOC IN TUMULO; HOC TUMULO (less possible due to the larger space available) or HIC IN TUMULO. This makes the inscription more correct and legible, and there is now one unplaced fragment less.

Thomas the Archdeacon composed his text based on several sources. Through an analysis of diplomatic texts, which was a privileges conferred by King Zvonimir on the Split archdiocese, it is concluded that Thomas preserved the core of one of King Zvonimir's charters from 1079/1080, in which the bequest of Queen Helen is returned to the Split church. A deeper analysis of Thoma's text suggests that perhaps Queen Helen herself issued as an author and investor the privilege containing the legal act of conferring her bequest on the Split archdiocese.

Early mediaeval archaeological records of the Solin area are also very interesting. A number of early Croatian necropolises and settlements are located in a wide arch encompassing ancient Salona – Queen Helen's Solin. Based on archaeological finds of material remains, especially jewellery from graves, a spatial and demographical picture of Solin from the period of Queen Helen can be reconstructed. A dominant artefact of the 10th c., single-bead filigree hair loops, with a richly decorated bead surface made of precious metals, is found in most of the cemeteries in Croatia, from Vinodol through central Dinaric areas to the southern Sava region, this could have been worn by the Croatian Queen Helen. This kind of jewellery was found in Solin necropolises, but also in the mausoleum in Biskupija-Crkvina in graves of the members of the – most probably – ruling family.

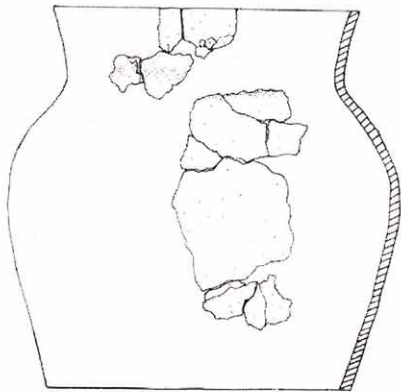
Anthropological analysis of the deceased buried in the western necropolis of Solin, as well as the cemetery in Mravince, suggests that the population inhabiting the Solin area in the early mediaeval period belonged to the (Nin) Polish population, and, by analogy, molecular-biologically to northern peoples, according to the older nomenclature EU 7 and EU 19, with a main area of distribution on the Baltic-Polish platform.

The construction of the queen's final resting-place is also a subject of discussion, was it a sarcophagus, which is the common opinion, or, analogous to the occurrence of Westwork in Biskupija, a tomb-aedicule, since it had all ready been stated that the supposed sarcophagus was too small for an adult. Thus in Biskupija there is an added – or constructed contemporaneously with the main edifice – Westwork with »passages« in the thickened wall and the burial of a »prince« – other ones collapsed with time. It is obvious that on the island of Otok we are dealing with a similar burial in a grave-aedicule, because the remains of »other parts of the sarcophagus« were not found. The grave of Vekenega, is a similar case built into a wall of the chapter house of St Mary's monastery in Zadar. All these facts represent a unique architectural complex of the tombs of Croatian elites on the eastern shore of the Adriatic.

Rukopis primljen: 25. XI. 2010.
Rukopis prihvaćen: 25. XI. 2010.

T. 1

Putalj (Burić 2001.)

Mravince
(Karaman 1940.)

Solin (Šarić 1992.)

Biskupija - Crkvina (Petrinec 2009.)

Grob u sarkofagu narteksa bazilike

Grob ispred atrija bazilike

Solin - Majdan (Petrinec 2009.)

Tabla 2

Plate 2